

УДК 343.9(477)

Є. М. Блажівський, кандидат юридичних наук, ректор Національної академії прокуратури України, м. Київ

ДОСВІД МОНІТОРИНГУ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО ВПРОВАДЖЕННЯ

Статтю присвячено аналізу існуючих методик кримінологічного моніторингу. Визначено позитивні та негативні аспекти їх застосування у практиці діяльності правоохоронних органів.

Ключові слова: моніторинг, протидія злочинності, методика, аналіз, правоохоронна діяльність.

Вивченню, аналізу та прогнозуванню явищ і процесів оточуючої дійсності у різні часи людської історії приділялася пильна увага. Використовуючи різні методи і способи передбачення, можна вивчати метеорологічні явища, економічний і політичний розвиток різних країн, польоти до інших планет Сонячної системи і багато іншого. Однак моніторинг у даний час — це не просто вивчення, аналіз і передбачення, а спеціальні дослідження, що відрізняються високим ступенем обґрунтованості та науковістю. Зрозуміло, результати моніторингу виявляють лише найбільшу ймовірність будь-яких подій. Їх унікальність полягає в тому, що вони мають необхідну достовірність, яка забезпечується правильним підбором досліджуваних факторів і надійної вхідної інформації.

Проблеми організації моніторингу протидії злочинності (або його складових елементів) протягом тривалого часу, а особливо останніми роками, знайшли широке висвітлення в юридичній науці в роботах Г. А. Аванесова, О. І. Алексєєва, О. М. Бандурки, М. М. Биргеу, В. В. Голіни, Л. М. Давиденка, О. М. Джужі, А. Е. Жалинського, О. Г. Кальмана, В. В. Коваленка, М. В. Костицького, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, Г. М. Мінковського, В. М. Поповича, О. Б. Сахарова та ін. Проте авторами аналізувалася переважно система протидії злочинності у статичі; проблеми ж моніторингового забезпечен-

ня і супроводження її функціонування залишались поза увагою дослідників. Ця діалектична невідповідність потребує усунення.

Отже, метою написання цієї статті є аналіз раніше розроблених в нашій країні методик кримінологічного моніторингу, а також узагальнення відповідного досвіду і проблем його впровадження в сучасних реаліях протидії злочинності та правоохоронної діяльності.

Історія розвитку моніторингу в нашій країні органічно переплетена із зародженням, становленням і розвитком наукової прогностики. У сфері протидії злочинності системні її вивчення почалися в кінці 60-х — на початку 70-х рр. XX ст. з аналізу В. М. Кудрявцевим питань причинності злочинності і корелюючих факторів¹. У той час державними інститутами вивчалася злочинність на різних рівнях, аналізувалися її кількісні та якісні характеристики, розглядалися особливості правопорушників, визначався комплекс факторів, що детермінують злочинність. Результатом став випуск у 1975 р. Комітетом науково-технічної термінології АН СРСР довідника термінів по прогностиці, в якому в розділі «Апарат дослідження» містилися визначення 26 методик вивчення й аналізу суспільних явищ². Був зроблений висновок про те, що вивчення й аналіз якісних і кількісних характеристик злочинності, їх змін необхідні для отримання уявлення про неї на різних рівнях. Без проведення аналізу причин, умов злочинності неможливо розробляти і застосовувати на практиці заходи щодо організації боротьби та профілактики злочинності.

Спроби запровадження системного моніторингу злочинності в СРСР робилися і на початку 70-х рр. минулого століття. У 1970–1971 рр. за результатами роботи в МВС СРСР був складений перший прогноз злочинності по країні на 1971–1975 рр. шляхом експертного опитування 150 учених і практиків³. Однак таке важливе починання, яке виникло в період підвищеного інтересу до кримінологіч-

¹ Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (о структуре индивидуального преступного поведения) / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1968. – С. 124.

² Минин А. Я. Информатизация криминологических исследований / А. Я. Минин. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1992. – С. 54.

³ Лунеев В. В. Преступность в XXI веке (методология прогноза) / В. В. Лунеев // Социол. исследования. – 1996. – № 7. – С. 93.

них досліджень, після проведення кількох експериментів не переросло в системний моніторинг злочинності. Поступово моніторинг став використовуватися при розробці заходів запобігання злочинності відомчими центрами наукових досліджень. Вивчення в основному стало спиратися на обліки, що ведуться в органах МВС інформаційними центрами (статистичні форми, що відображають кількість вчинених злочинів, кількість виявлених злочинців і потерпілих, якими можуть бути як юридичні, так і фізичні особи, і матеріальну шкоду).

Наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. XX ст. у СРСР виникла гостра необхідність розробки методик вивчення і передбачення злочинності та її тенденцій, а також науково обґрунтованого відбору осіб, які потребують профілактичних впливів. У ході дослідження було встановлено, що багато небезпечних, тих, що заподіюють значної шкоди суспільству, злочинів не привертають уваги правоохоронних органів. Діяльність останніх головним чином спрямована на боротьбу з очевидними злочинами, по яких легко встановити особу, яка вчинила злочин. Молодіжна та професійна злочинність часто залишались без уваги з боку правоохоронних органів. У даному зв'язку ставилося питання про введення в країні кримінологічного вивчення злочинності одночасно з необхідністю появи в правоохоронних органах кримінологів і створення аналітичних підрозділів¹.

Багато вчених дотепер вважають за необхідне, використовуючи даний вид кримінологічного дослідження, створити єдину автоматизовану мережу, здатну найбільш вірогідно описувати ситуацію, охоплюючи більшість параметрів досліджуваних об'єктів для обслуговування органів, що здійснюють боротьбу з правопорушниками².

Більшість кримінологів вважають, що злочинність є результатом впливу різних факторів. Коли мова йде про такі складні явища, як злочинність, необхідно враховувати безліч причин, визначаючи

¹ Антонян Ю. М. Методы моделирования в изучении преступника и преступного поведения / Ю. М. Антонян, Ю. Д. Блувштейн. — М. : РИО Акад. МВД СССР, 1974. — С. 51.

² Курс советской криминологии : в 2 т. / редкол.: В. Н. Кудрявцев и др. — М. : Юрид. лит., 1985—1986. — Т. 1 : Предмет, методология. Преступность и ее причины. Преступник / Г. В. Дашков и др. — 1985. — С. 119.

серед них основні та другорядні, об'єктивні та суб'єктивні, постійні або тимчасові тощо. Виходячи з цього, А. І. Долгова дійшла висновку, що не існує якої-небудь загальної, основної, головної причини, яка вичерпно пояснює походження злочинності в конкретних умовах у всьому її розмаїтті¹. Кожна тенденція злочинності викликана комплексом обставин, що діяли в різний час і в різних умовах. Таким чином, якщо зазначені фактори можливо враховувати, то можна скласти і найбільш точну картину явища.

Злочинність визначається безліччю різних обставин; щоб їх знати, передбачати, є необхідним глибоке і всебічне вивчення явищ упродовж тривалого часу (це неодноразово підкреслювали вітчизняні та зарубіжні вчені-кримінологи)². Вимірювання відібраних ознак, установлення ступеня їх зв'язку зі злочинною поведінкою вчені 70–80-х рр. минулого століття здійснювали за допомогою математичного моделювання. Розглянемо конкретні прийоми і недоліки такого моделювання.

Так, згідно з прогностичною моделлю:

$$P = \sum_{i=1}^{30} a_i x_i,$$

де x_i — конкретні значення ознак-індикаторів; a_i — коефіцієнти інформативності цих ознак³. Ознаки-індикатори складають сім груп: ті, що належать до соціально-демографічних характеристик ($i = 1 \div 9$); характеризують злочинну поведінку ($i = 10 \div 12$); процес виправлення і перевиховання ($i = 13 \div 15$); морально-психологічну оцінку ($i = 16 \div 24$); психічну оцінку ($i = 25, 26$); ступінь виправ-

¹ Долгова А. И. Криминология / А. И. Долгова. – М. : ИНФРА-М, 1999. – С. 120.

² Зелинский А. Ф. Рецидив преступлений (Структура, связи, прогнозирование) / А. Ф. Зелинский. – Харьков : Вища шк., Изд-во при Харьк. ун-те, 1980. – 152 с.; Закалюк А. П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения / А. П. Закалюк. – М. : Юрид. лит., 1986. – 192 с.; Закалюк А. П. Теория и практика индивидуального прогнозирования и профилактики преступного поведения : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / А. П. Закалюк ; Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1987. – 28 с.

³ Петровский А. В. Криминологическое прогнозирование преступного поведения молодежи / А. В. Петровский ; науч. ред. С. Ф. Милуков. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – С. 34–35.

лення та майбутню поведінку ($i = 27, 28$); процес соціальної реадптації ($i = 29, 30$).

Кількісна оцінка (в балах) ознак-індикаторів може бути введена у відповідну комп'ютерну програму у вигляді таблиці, яка забезпечує обчислення підсумкової характеристики. Чим меншу кількість балів отримує узагальнена характеристика, тим більша вага даної характеристики злочинності.

Експериментальне апробування моделей кримінологічного моніторингу може дозволити виділити певні інтервали, що визначають категорію ознаки, їх може бути від трьох до семи. Ознаки, що потрапили в перший інтервал, повинні обов'язково потрапляти під корегуючий вплив з боку суб'єктів протидії злочинності. Наступні інтервали відповідають несприятливому, невизначеному, сприятливому і вельми сприятливому сценаріям.

Складність цієї методики полягає в тому, що необхідно проводити відбір і бальну оцінку, яка характеризує явища і зв'язки між їх сукупністю (наприклад, ступінь виправлення і процес соціальної реадптації), що пов'язано із суб'єктивною думкою кримінолога, який проводить дослідження. Крім того, очевидною є обмеженість дослідженням суб'єктивних ознак, заснованих на характеристиках засуджених і оцінках експертів.

Інший підхід до проблеми кримінологічного моніторингу запропонував А. Я. Мінін¹. На його думку, рецидивну злочинність слід вивчати за допомогою методу екстремального групування параметрів. Він виділив такі істотні ознаки:

- 1) відношення сумарного реально відбутого строку покарання у виді позбавлення волі до сумарного терміну покарання, призначеного за вироком судів, — більше чи менше $3/4$ терміну;
- 2) вік на момент останнього звільнення — до або понад 30 років;
- 3) сумарний реальний термін перебування у місцях позбавлення волі — більше або менше трьох років.

Потім за допомогою наявних ознак А. Я. Мінін виділив шість груп і розрахував для них коефіцієнт кримінальної активності, що

¹ Мінін, А. Я. Информатизация криминологических исследований / А. Я. Минин. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1992. — С. 70.

дорівнює відношенню частки рецидивістів досліджуваної групи до загальної кількості звільнених.

Вищезгаданий метод відрізнявся складністю, оскільки в первинних машинних документах не були закладені дані про сумарні терміни покарання, призначені за вироками судів, і реального відбування у місцях позбавлення волі. Крім того, при експериментальній перевірці результати носили неконкретний характер. Фактично вчені створили еталонний метод, який виводить на певні зразки, типові форми, чинні за певних умов поведінки осіб однієї статистичної групи (раніше судимі особи). Однак, коли вчинки людей відходять від норми запропонованого зразка, а це часто трапляється, метод не спрацьовує, доводиться знову повертатися до детерміністичного аналізу злочинності із властивими йому складнощами.

Інші методики вивчення злочинності були розроблені в Київській філії ВНДІ МВС СРСР під керівництвом П. П. Михайленка. Аналіз наявних багатофакторних даних проводився за методом розпізнавання образів. Для кількісної оцінки виділених показників усіх ознак був використаний коефіцієнт детермінації. Бальна оцінка кожного показника ознак отримана за допомогою стандартного прийому округлення і збільшення коефіцієнта в 100 разів. Балам присвоювався знак «+», якщо значення показника реалізується на більшості «своїх» образів, або знак «-», якщо його реалізація охоплює більшість чужих образів.

Граничні значення балів: +60, -40. Показник рецидиву характеризується значенням понад +20 балів. Оцінка ймовірності підтвердження сценарію — не менше 88 %. Помилка числень — 4 %. Методика дуже проста: карта обліку кримінологічно значимої інформації, проведення вивчення, прогнозу, планування заходів та фіксації їх виконання становить чотири сторінки.

У тій же філії ВНДІ МВС СРСР А. П. Закалюк розробив методику аналізу і прогнозування протиправної поведінки неповнолітніх. Ним було виділено вісім груп ознак криміногенного значення і шість — антикриміногенного¹. Самостійну групу становили 87

¹ Закалюк А. П. Опыт создания и применения методики прогнозирования индивидуального преступного поведения / А. П. Закалюк // Вопросы борьбы с преступностью. — М. : Юрид. лит., 1988. — Вып. 47. — С. 7.

ознак, що характеризують корисливу (20), корисливо-насильницьку (23) і насильницьку (44) спрямованості антигромадської поведінки неповнолітніх.

Основним недоліком даних методик кримінологічного моніторингу було те, що для виявлення й аналізу кримінологічно значущих ознак використовувалися лише соціально-демографічні та морально-психологічні показники злочинності. При складанні моделі або сценарію абсолютно не враховувалися зовнішні умови — вплив макро- і мікросередовищ. Однак відсутність показників, що характеризують соціально-економічну, кримінологічну обстановку регіону і соціальної групи, можна пояснити тим, що методика розроблялася в 80-ті рр. ХХ ст. і вчені вважали, що суспільне життя соціалістичної держави не може формувати в особи криміногенні якості.

Аналогічний підхід до організації кримінологічного моніторингу за допомогою ЕОМ був здійснений приблизно у той самий час за адаптованими програмами Інституту соціологічних досліджень АН СРСР. Авторський метод складався з трьох етапів: виявлення криміногенних факторів методом експертних оцінок; побудова кількісної статистичної моделі за допомогою факторного аналізу; розпізнавання образів — перетворення моделі в динамічну і використання таблиць у практиці¹. Необхідність розпізнавання за допомогою таблиць склала близько 73 %, максимальний поріг розпізнавання дорівнює 70 %, мінімальний — 38 %. Поріг розпізнавання відображає ступінь суспільної небезпеки ознаки або тенденції злочинності. Для опису сценарію використано 68 ознак, потім шляхом укрупнення їх в інформаційні блоки виявлено 25 ознак-факторів.

Підбиваючи підсумок проведеному аналізу вітчизняного досвіду створення та використання різних методик моніторингу протидії злочинності, зазначимо, що загальними недоліками запропонованих вище методик є:

— суб'єктивізм оцінок експертів і відсутність у правоохоронних органах відповідної кількості фахівців-кримінологів;

¹ Абызов Р. М. К вопросу о прогнозировании и профилактике в развитом социалистическом обществе / Р. М. Абызов // Проблемы профилактики в развитом социалистическом обществе. — М. : ВНИИ МВД СССР, 1982. — С. 112–118.

– структура інформації про злочинність зовсім не відповідає за своїм характером тим формалізованим об'єктам, які використовує традиційна математика;

– використання причин і умов як показників обмежувалося однією складовою (тільки зовнішніми причинами або внутрішніми умовами);

– співвідношення між елементами структури причинності не досліджувалося, зважаючи на прямо пропорційну залежність.

Попередні розробки ґрунтувалися на тому, що фактично прояви злочинності та її тенденції зумовлюються невизначеністю. Злочини за своєю природою — події випадкові, мають імовірнісну природу. Їх характер визначається властивостями людської особистості, яка виступає як автономна самокерована система, складністю і різноманіттям процесу детермінації її вчинків, часто нераціональних, шкідливих для справжніх інтересів індивіда. Унаслідок складності природи їх комплексування, об'єднання, інтеграції та реінтеграції для формування картини (сценарію) на основі найбільш поширених ознак широко використовувалися експертні оцінки. Це пояснювалося винятковістю людини і тим, що тільки за допомогою традиційних імовірнісних систем, на основі суджень про ту чи іншу міру можливого можна було описати злочинність. Достовірність суджень, у свою чергу, виражалася об'єктивною закономірністю рухів такого класу предметів, які мають яскраво виражену специфічну структуру, що характеризується відносинами іррегулярності і стійкості, автономності та пов'язаності, безладу і порядку.

Вищенаведені методи, покладені в основу кримінологічного моніторингу, також характеризуються відсутністю суворої регулярності, жорсткої детермінації і впорядкованості причин та умов, факторів і детермінант злочинності. У таких методиках невпорядкованість причинного механізму не поєднується з порядком проявів подій, що і становить їх особливість. Це дозволяє зробити висновок про те, що вчені-кримінологи пов'язували переважну більшість методів із побудовою моделей, заснованих на тих чи інших теоретичних висновках, інтуїтивних припущеннях, закономірностях повторюваності. Отже, їх використання в сучасних умовах протидії злочинності й правоохоронної діяльності є доволі проблематичним.

Статья посвящена анализу существующих методик криминологического мониторинга. Определены позитивные и негативные аспекты их применения в практике деятельности правоохранительных органов.

This article is devoted to the analysis of the criminological methods of monitoring. Some positive and negative aspects of their usage in law enforcement practice are determined.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол № 13 від 11 березня 2013 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор
О. М. Литвинов.*